Anna Tarwacka

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
e-mail: a.tarwacka@uksw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6171-4117

DOI: 10.15290/mhi.2018.17.02.06

Quod vi metusve causa. Początki ochrony osób dokonujących czynności prawnej pod wpływem przymusu w prawie rzymskim

Abstrakt

Artykuł ma na celu analizę problematyki początków *formula Octaviana* zapewniającej ochronę osobom, które dokonały czynności prawnej pod przymusem. Przeprowadzone badania pozwalają sądzić, że wprowadzenie skargi miało związek z proskrypcjami okresu dyktatury Sulli. Jest możliwe, że sam dyktator, pod wpływem mowy Cycerona Pro Roscio Amerino, zezwolił na umieszczenie jej w edykcie pretorskim. Na podstawie kontrowersji autorstwa Seneki Starszego można przypuszczać, że we wczesnym pryncypacie toczyły się dyskusje na temat tego, przeciwko komu można było zastosować środki ochrony pretorskiej dotyczącej metus. Wydaje się, że zgodnie z przeważającą opinią, nie był to ten, kto stosował przymus, lecz ten, kto czerpał z niego korzyści.

Abstract

Quod vi metusve causa. The Beginnings of protection of the persons performing legal transactions under the influence of coercion in Roman law

The aim of the paper is to discuss some issues concerning the origins of the formula Octaviana which provided protection of individuals, who performed a legal act under duress. The research carried out allows to believe that introduction of the formula was related to the proscriptions during Sulla's dictatorship, and it is probable that the dictator himself, under the influence of Cicero's Pro Roscio Amerino, allowed it to be included in the pretor's edict. On the basis of Seneca's controversies, it is possible to

suppose that in the early Principate there were discussions concerning the problem against whom the protection measures given by the praetor in case of metus could be used. It seems that, according to prevailing opinion, it was not the one who used force, but the one who benefited from it.

Słowa kluczowe: *metus*, *formula Octaviana*, proskrypcje, Seneka Retor, Cyceron

Key words: *metus*, *formula Octaviana*, proscriptions, Seneca the Elder, Cicero

Rozwój prawa rzymskiego w okresie przedklasycznym był głównie zasługą pretorów, którzy wpływali na *ius civile* wspierając je, uzupełniając i poprawiając[1]. W edyktach pojawiały się nowe środki ochrony umożliwiające odejście od formalizmu dawnego prawa i dające dostęp do obrotu prawnego cudzoziemcom. Jednym z przykładów działania pretora *corrigendi iuris civilis gratia* było wprowadzenie takich środków w przypadku działania podstępnego (*dolus*) oraz zastosowania przymusu (*metus*). Przedmiotem niniejszych rozważań będą pierwsze regulacje poświęcone *metus*[2].

W okresie prawa archaicznego w Rzymie przy dokonywaniu czynności prawnej znaczenie miała przede wszystkim forma, a nie pobudki, którymi kierowała się strona[3]. Dlatego przymus nie stanowił podstawy dla podważenia czynności prawnej. Lapidarnie podsumował ten stan rzeczy Paulus w komentarzu do edyktu: *quamvis si liberum esset noluissem, tamen coactus volui*[4] – „chociaż gdybym miał swobodę, nie chciałbym, to jednak zmuszony, chciałem". Jurysta zajmował się problemem przyjęcia spadku pod wpływem przymusu, uznając, iż przyjmujący stał się dziedzicem według *ius civile*. Dodał jednak, że pretor powinien dokonać przywrócenia do stanu poprzedniego, aby dać możliwość

1 D. 1,1,7,1 (Pap. 2 *def.*): *Ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam*. Por. A. Tarwacka, *O sprawiedliwości i prawie. 1 tytuł 1 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze" 2003, nr 3.2, s. 362-363 i 369.

2 Por. A. Tarwacka, *'Nihil consensui tam contrarium est quam vis atque metus'. The Origins of Provisions against Duress in Roman Law*, [w:] *Principios generales del derecho. Antecedentes históricos y horizonte actual*, red. F. Reinoso, Madrid 2014, s. 707-715.

3 Tab. 6.1: *...UTI LINGUA NUNCUPASSIT, ITA IUS ESTO* (FIRA I). Por. M. i J. Zabłoccy, *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*[3], Warszawa 2013, s. 36-37. Por. też U. von Lübtow, *Der Ediktstitel 'Quod metus causa gestum erit'*, Greifswald 1932, s. 9 i nast.

4 D. 4,2,21,5 (Paul. 11 *ad ed.*): *Si metu coactus adii hereditatem, puto me heredem effici, quia quamvis si liberum esset noluissem, tamen coactus volui: sed per praetorem restituendus sum, ut abstinendi mihi potestas tribuatur*. Por. R. Zimmermann, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, s. 652-653.

powstrzymania się od nabycia spadku. Tekst ten ujawnia zatem fundamentalną różnicę między *ius civile*, według którego przymus nie wpływał na skuteczność czynności prawnej, i *ius honorarium*, które umożliwiało zaczepienie takiej czynności.

> D. 50,17,116 pr. (Ulp. 11 *ad ed.*): *Nihil consensui tam contrarium est, qui ac bonae fidei iudicia sustinet, quam vis atque metus: quem comprobare contra bonos mores est.*

Z komentarza do edyktu autorstwa Ulpiana wynika natomiast, że nic nie jest tak sprzeczne z porozumieniem, które podtrzymuje skargi oparte na dobrej wierze, jak siła i przymus, którego pochwalanie jest sprzeczne z dobrymi obyczajami. Stanowi to w pewnym sensie etap pośredni między sztywną regulacją *ius civile* a ochroną strony zapewnioną w *ius honorarium*. W przypadku *iudicia bonae fidei*, w których sędzia nie był ściśle związany treścią formułki procesowej, można się było powołać się na przymus jako czynnik niweczący porozumienie stron[5]. Wydany wyrok uwzględniał zatem tę okoliczność mimo sztywnych zasad obowiązujących w *ius civile*.

Inaczej jednak wyglądało to w przypadku skarg ścisłego prawa. Tu sędzia musiał trzymać się formułki i nie mógł wziąć pod uwagę żadnych dodatkowych okoliczności. Istniała zatem potrzeba wprowadzenia nowych rozwiązań prawnych *iuris civilis corrigendi gratia*.

Ochrona pretorska z tytułu przymusu została wprowadzona przez Octaviusa w edykcie i od jego nazwiska rodowego wzięła swoją nazwę[6] – *formula Octaviana*. Nie wiadomo jednak, kiedy się to stało, ponieważ nie ma pewności, o którego pretora Octaviusa chodzi.

Terminus ante quem można wyznaczyć na podstawie fragmentu *Werrynek* Cycerona.

> Cic., *In Verr.* 2,3,152: *[scil. Gallus] postulavit ab L. Metello ut ex edicto suo iudicium daret in Apronium, Quod per vim aut metum abstulisset, quam formulam Octavianam et Romae Metellus habuerat et habebat in provincia.*

Otóż senator Gallus prosił L. Caeciliusa Metellusa, który został namiestnikiem Sycylii w 70 roku p.n.e., o przyznanie skargi przeciwko Aproniusowi, zausznikowi Werresa. Cycero nazwał skargę *formula Octaviana* i przytoczył jej treść: *Quod per vim aut metum abstulisset*. Formułę tę Metellus wprowadził

5 Por. R. Zimmermann, op. cit., s. 652.

6 Por. L. Labruna, *'Vim fieri veto'. Alle radici di una ideologia*, Napoli 1971, s. 14 i n; B.W. Frier, *Urban Praetors and Rural Violence: The Legal Background of Cicero's 'Pro Caecina'*, „TAPA" 1983, nr 113, s. 232; E. Calore, *Considerazioni sulla clausola edittale „Quod metus causa gestum erit, ratum non habebo"*, „Diritto@Storia"2012, nr 9, http://www.dirittoestoria.it/9/Tradizione-Romana/E-Calore-Quod-metus-causa-gestum-erit.htm; eadem, *'Actio quod metus causa'. Tutela della vittima e azione 'in rem scripta'*, Milano 2011, s. 128 i nast.

do swego edyktu jako pretor w 71 roku p.n.e., a następnie już jako namiestnik Sycylii w roku następnym.

Wśród polityków, którym przypisuje się autorstwo tego pierwszego środka przeciwko przymusowi są Cn. Octavius pretor w 79 r. p.n.e.[7], L. Octavius pretor w 78 r. p.n.e.[8] oraz C. Octavius pretor w 61 r. p.n.e., ojciec Oktawiana Augusta[9]. Ten ostatni, nawet jeśli w swoim edykcie umieścił *formula Octaviana*, z pewnością nie mógł być jej pierwszym autorem, ponieważ jego pretura przypada na okres zbyt późny, już po procesie Werresa.

Początków omawianej instytucji prawnej upatruje się często w konieczności zapewnienia ochrony prawnej ofiarom zdzierstw dokonywanych w prowincjach, a zatem wiąże się je z rozwojem trybunałów sądzących *crimen repetundarum*[10]. Istnieje także pogląd, zgodnie z którym jej genezy należy szukać w proskrypcjach sullańskich. Nie ma wątpliwości, że jedna i druga sytuacja generowała przypadki stosowania przymusu.

Istnieją jednak pewne przesłanki, które, być może, pozwalają łączyć wprowadzenie do edyktu *formula Octaviana* z końcowym okresem dyktatury Sulli.

W *Żywocie Sulli* Plutarch pisał, że proskrypcje przeprowadzano nie tylko w Rzymie, ale także w innych miastach Italii. Mordowano w świątyniach i w domach; mężów zabijano na oczach żon, a synów na oczach matek. Wielu proskrybowanych ginęło przy tym nie ze względu na swoje poglądy polityczne, ale dla majątku. Mordercy kpili nawet, że ich ofiary doprowadziły do zguby okazałe domy, ogrody albo łazienki kąpielowe[11].

Z przekazu historyka wynika wyraźnie, że proskrypcje, które zasadniczo wymierzone były w przeciwników politycznych dyktatora, dotykały również bogatych obywateli, których majątki były przedmiotem pożądania ludzi z otoczenia Sulli.

Konkretnym przykładem takiej sytuacji jest sprawa Roscjusza z Amerii oskarżonego o ojcobójstwo[12], którego bronił w 80 r. p.n.e.[13] początkujący

---

7 Por. T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, II, New York 1952, s. 83; A. Watson, *The Development of the Praetor's Edict*, „JRS" 1970, nr 60, s. 105 i nast.; T.C. Brennan, *The Praetorship in the Roman Republic*, II, Oxford 2000, s. 444.

8 Por. T.R.S. Broughton, op. cit., s. 86.

9 Por. ibidem, s. 179.

10 Por. R. Zimmermann, op. cit., s. 651-652; J.A. González Romanillos, *El procedimiento civil como medio de control de la corrupción política. 'Formula Octaviana' y 'crimen repetundarum'*, „Foro. Revista de Ciencias Jurídicas y Sociales. Nueva Época" 2004, nr 00, s. 391-400. Ciekawa jest teza E. Calore, *Considerazioni...*; eadem, *'Actio quod metus causa'...*, s. 13 i nast., która łączy *auferre* występujące w *formula Octaviana* z *pecunia ablata* w *lex repetundarum*.

11 Plut., *Sull.* 31.

12 Por. M.C. Alexander, *Trials in the Late Roman Republic, 149 BC to 50 BC*, Toronto – Buffalo – London 1990, s. 66-67; O.F. Robinson, *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome*, London – New York 2007, s. 40 i nast.

13 Por. Quint., *Inst. or.* 12,6,4; Gell. 15,28,3; T.E. Kinsey, *The Dates of the „Pro Roscio Amerino" and „Pro Quinctio"*, „Mnemosyne" 1967, nr 20, s. 61-67.

wówczas w roli adwokata Cycero. W swojej mowie Arpinata obnażył spisek, który miał doprowadzić do przejęcia majątku Roscjusza ojca. Krewni zamordowanego wraz z wyzwoleńcem Sulli i jego prawą ręką Chryzogonosem doprowadzili do umieszczenia go na liście proskrypcyjnej już po jej zamknięciu[14], a następnie – ponieważ ten plan nie przyniósł zadowalających rezultatów[15] – oskarżyli syna o *parricidium*[16], chcąc się pozbyć pretendenta do majątku po zmarłym.

> Cic., *Pro Rosc. Amer.* 91: *Verum, ut fit, multa saepe imprudentibus imperatoribus vis belli ac turba molitur. Dum is in aliis rebus erat occupatus qui summam rerum administrabat, erant interea qui suis volneribus mederentur; qui, tamquam si offusa rei publicae sempiterna nox esset, ita ruebant in tenebris omniaque miscebant.*

Podejmując się tej sprawy, Cycero postawił się w bardzo trudnej sytuacji, musiał bowiem otwarcie oskarżyć człowieka z najbliższego otoczenia dyktatora, co stanowiło bezpośrednie zagrożenie nie tylko dla jego kariery, ale i życia. Walczył za to o sławę i możliwość wybicia się jako *homo novus*. W tej sytuacji wybrał jedyną możliwą taktykę: za wszelką cenę podkreślał brak jakiegokolwiek związku Sulli ze sprawą Roscjusza. Dyktator, zajęty sprawami najwyższej wagi, nie był w stanie czuwać nad wszystkim i za jego plecami dokonywano najróżniejszych niecnych czynów.

> Cic., *Pro Rosc. Amer.* 94: *Permulta sunt quae dici possunt qua re intellegatur summam tibi facultatem fuisse malefici suscipiendi; quae non modo idcirco praetereo quod te ipsum non libenter accuso verum eo magis etiam quod, si de illis caedibus velim commemorare quae tum factae sunt ista eadem ratione qua Sex. Roscius occisus est, vereor ne ad pluris oratio mea pertinere videatur.*

Cycero dodał także, że sprawa jego klienta nie była odosobniona, a o innych podobnych przypadkach nie mówił tylko dlatego, że nie chciał oskarżać Sulli i aby jego mowa nie dotyczyła wielu zbrodni.

Bez względu na faktyczne intencje Cycerona[17], dyktator stał się niejako stroną i musiał jakoś zareagować. Zachowanie twarzy wymagało radykalnego odcięcia się od praktyk, jakich dopuszczał się Chryzogonos i jemu podobni, nawet jeśli Sulla nie tylko świadomie przymykał na nie oko, ale wręcz w nich uczestniczył.

---

14 Cic., *Pro Rosc. Amer.* 21: *Cum nulla iam proscriptionis mentio fieret, cum etiam, qui antea metuerant, redirent ac iam defunctos sese periculis arbitrarentur, nomen refertur in tabulas Sex. Rosci, hominis studiosissimi nobilitatis.*

15 Por. Cic., *Pro Rosc. Amer.* 130.

16 . Por. M. Jońca, *'Parricidium' w prawie rzymskim*, Lublin 2008, s. 82 i nast.

17 Por. H. Appel, *'Calamitas rei publicae'. Cyceron o nadużyciu prawa w mowie wygłoszonej w obronie Roscjusza z Amerii*, [w:] *'Salus rei publicae suprema lex'. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007, s. 25-36.

Sprawa Roscjusza świadczy o tym, że przymus był jedną z metod stosowanych przez łowców majątków. Cycero mówił zresztą o tym, że jego klient schronił się w domu Caecilii, uciekając przed bronią i groźbami bandytów[18].

Jakie mogły być skutki tak otwartego postawienia sprawy przez młodego adwokata? Przede wszystkim Sulla nie mógł już udawać niewiedzy, a skoro potrafił skutecznie zreformować sądownictwo w sprawach karnych, zapewne oczekiwano od niego podjęcia kroków przeciwko tym, którzy nielegalnie przejmowali majątki obywateli, w tym także w przypadkach zastosowania przymusu.

Sulla dobrowolnie złożył urząd dyktatora w 79 r. p.n.e. Najpierw jednak sam wyznaczył na ten rok konsulów, Serviliusa Isauricusa i Claudiusa Pulchra[19], i zaczekał na wybory konsularne na rok kolejny, a na dodatek zgłosił gotowość poniesienia odpowiedzialności za swoje decyzje.

Jest wysoce prawdopodobne, że także na wybór pretorów na rok 79 dyktator miał wpływ. Trudno sobie wyobrazić, aby w edykcie pretorskim znalazła się jakaś nowość, której Sulla by nie zaaprobował. Wydaje się jednak, że – w związku z opisanymi wyżej implikacjami procesu Roscjusza – można przypuszczać, iż wprowadzenie ochrony dla osób, które dokonały czynności prawnej pod wpływem przymusu, było w interesie dyktatora, który mógł w ten sposób udowodnić, że nie miał nic wspólnego z grabieżą majątków. Skarga, która wcześniej nie mogła się znaleźć w edykcie właśnie dlatego, że godziła w osoby blisko związane z Sullą, teraz mogła się tam bez przeszkód pojawić.

Można zatem postawić hipotezę, że to Cn. Octavius na życzenie, a w każdym razie za aprobatą Sulli, wprowadził do edyktu *formula Octaviana*, otwierając drogę do pociągnięcia do odpowiedzialności łowców majątków, grożących ofiarom wpisanie ich nazwisk na listę proskrybowanych w razie odmowy współpracy.

Przedstawione argumenty nie mają rzecz jasna charakteru rozstrzygającego. Wydaje się jednak, że ze względu na tematykę mowę *Pro Roscio Amerino* należy włączyć do rozważań na temat początków ochrony dla osób dokonujących czynności prawnych pod wpływem przymusu.

> Cic., *Ad Q. fr.* 1,7,21: *Adiungenda etiam est facilitas in audiendo, lenitas in decernendo, in satisfaciendo ac disputando diligentia. Iis rebus nuper Cn. Octavius iucundissimus fuit, apud quem proximus lictor quievit, tacuit accensus, quoties quisque voluit dixit et quam voluit diu; quibus ille rebus fortasse nimis lenis videretur, nisi haec lenitas illam severitatem tueretur: cogebantur Sullani homines, quae per vim et metum abstulerant, reddere; qui in magistratibus iniuriose decreverant, eodem ipsis privatis erat iure parendum. Haec illius severitas acerba videretur, nisi multis condimentis humanitatis mitigaretur.*

18 Cic., *Pro Rosc. Amer.*27: *Ea Sex. Roscium inopem, eiectum domo atque expulsum ex suis bonis, fugientem latronum tela et minas recepit domum.*

19 Por. App., *Bell. civ.* 1,103; T.R.S. Broughton, op. cit., II, s. 82.

Cycero wspomniał Octaviusa w liście do brata Quintusa właśnie w kontekście przymusu. Podał, że ludzie Sulli zostali zmuszeni do oddania tego, co odebrali przez siłę i przymus[20]. Octavius został tu podany jako przykład dla Quintusa sprawującego urząd namiestnika: dostępny i otwarty na wnoszone sprawy, ale surowy wobec tych, którzy odnieśli korzyści, stosując siłę i przymus, a także wobec tych, którzy okazali się nieuczciwi, podejmując decyzje urzędowe.

Dokładne odtworzenie treści i skutków *formula Octaviana* jest problematyczne ze względu na skąpość dostępnych źródeł. Zawierała ona sformułowanie *quod per vim aut metum auferat*, a jej celem była zapewne restytucja[21] (*reddere*) tego, co zostało odebrane. Postępowanie toczyło się przed *recuperatores*[22].

Więcej wiadomości jest na temat środków ochrony, których stosowanie zapowiedziane zostało w *edictum perpetuum* skompilowanym przez Salviusa Iuliana, chociaż i te kwestie budzą wątpliwości badaczy. Wydaje się, że dostępna była skarga[23], a także *exceptio*[24] oraz *restitutio in integrum*[25]. Ostatecznie wykształcona *actio quod metus causa*[26] była skargą pretorską z *intentio in factum concepta*. Miała charakter *actio in rem scripta*[27], była arbitrarna[28]. W prawie justyniańskim została zaliczona do *actiones mixtae*, chociaż pierwotnie była raczej skargą penalną[29]. Zasądzenie opiewało *in quadruplum*[30]. Nie była natomiast infamująca.

---

20 Cf. C. Venturini, *'Metus'*, [w:] *Derecho romano de obligaciones: homenaje al profesor José Luis Murga Gener*, Madrid 1994, s. 927 i nast.

21 Por. E. Calore, *Considerazioni...*; eadem, *'Actio quod metus causa'...*, s. 133 i nast.

22 Cf. Cic., *In Verr.* 2,3,153.

23 Por. R. Zimmermann, op. cit., s. 654-656.

24 Por. ibidem, s. 657-658.

25 Por. M. Kaser, *Zur 'in integrum restitutio', besonders wegen 'metus' und 'dolus'*, ZSS 1977, t. 94. s. 101-183; W. Bojarski, *'In integrum restitutio' w prawie rzymskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne" 1963, nr 10, s. 15-21; R. Zimmermann, op. cit., s. 656-657.

26 Według O. Lenela, *Das Edictum Perpetuum. Ein Versuvch zu seiner Wiederherstellung*[2], Leipzig 1907, s. 110-111, formułka brzmiała: *Si paret metus causa AmAm fundum q.d.a. NoNo mancipio dedisse q.d.r.a. neque plus quam annus est cum experiundi potestas fuit neque ea res arbitrio iudicis restituetur, q.e.r. erit, tantae pecuniae quadruplum iudex NmNm AoAo c.s.n.p.a.*

27 D. 4,2,9,8 (Ulp. 11 *ad ed.*): *Cum autem haec actio in rem sit scripta nec personam vim facientis coërcerat, sed adversus omnes restitui velit quod metus causa factum est.*

28 D. 4,2,14,4 (Ulp. 11 *ad ed.*): *Haec autem actio cum arbitraria sit, habet reus licentiam usque ad sententiam ab arbitro datam restitutionem, secundum quod supra diximus, rei facere: quod si non fecerit, iure meritoque quadrupli condemnationem patietur.*

29 Por. jednak B. Kupisch, *Considerazioni in materia di 'metus': l "actio quod metus causa'*, [w:] *Diritto romano, tradizione romanistica e formazione del diritto europeo. Giornate di studio in ricordo di Giovanni Pugliese*, red. L. Vacca, Padova 2008, s. 134.

30 Po roku przysługiwała skarga *in simplum*, która jednak miała charakter subsydiarny. Por. D. 4,2,14,1 (Ulp. 11 *ad ed.*): *Si quis non restituat, in quadruplum in eum iudicium pollicetur: quadruplabitur autem omne quodcumque restitui oportuit. satis clementer cum reo praetor egit, ut daret ei restituendi facultatem, si vult poenam evitare. post annum vero in simplum actionem pollicetur, sed non semper, sed causa cognita.*

Niewiele wiadomo na temat stadiów pośrednich między *formula Octaviana* a *edictum perpetuum*. Pewne wskazówki daje antykwaryczny fragment komentarza Ulpiana do edyktu[31], a także kontrowersje Seneki Retora[32].

> D. 4,2,1 (Ulp. 11 *ad ed.*): *Ait praetor: „quod metus causa gestum erit, ratum non habebo". olim ita edicebatur „quod vi metusve causa": vis enim fiebat mentio propter necessitatem impositam contrariam voluntati: metus instantis vel futuri periculi causa mentis trepidatio. sed postea detracta est vis mentio ideo, quia quodcumque vi atroci fit, id metu quoque fieri videtur.*

Ulpian wskazał różnicę między aktualnym a dawnym brzmieniem edyktu, gdzie zamiast *quod metus causa gestum erit, ratum non habebo* było *quod vi metusve causa*[33]. Według jurysty wzmianka o sile została umieszczona w edykcie ze względu na postawienie strony wobec konieczności sprzecznej z wolą. *Metus* natomiast to niepokój umysłu z powodu aktualnego lub przyszłego niebezpieczeństwa. Z czasem usunięto wzmiankę o sile, ponieważ to, co dzieje się pod wpływem brutalnej siły, wydaje się dziać również pod wpływem trwogi.

Wprowadzenie ochrony z tytułu przymusu poprzedzało liczne regulacje mające na celu przeciwdziałanie stosowaniu siły: interdykt *de vi armata*[34], *actio vi bonorum raptorum*, ustawy karne *de vi*[35]. Można zatem przypuszczać, że pierwotnie edykt miał na celu zwalczanie zarówno przymusu psychicznego, jak i fizycznego, potem jednak ten drugi aspekt stał się zbędny ze względu na inne dostępne dla poszkodowanego środki ochrony.

Termin *vis* był początkowo interpretowany szeroko. Przykład takiego rozumienia znaleźć można w jednaj z kontrowersji Seneki Retora.

> Sen. Rhet., *Contr*. 9,3,8: *(an) in re vis aut necessitas sit: nulla, inquit, vis est: arma lex et vincula et ultimum periculum complectitur, quorum nihil fuit in tua persona. ille ait: vis est et necessitas, ubi velim nolim succumbendum est mihi.*

---

31 Por. A. d'Ors, *El Comentario de Ulpiano a los Edictos del „Metus"*, „Anuario de historia del derecho español" 1981, nr 51, s. 223-290.

32 Por. E. Calore, *Considerazioni...*; eadem, *'Actio quod metus causa'...*, s. 4 i nast. Autorka uznała, że także fragmenty Cic., *De off.* 3,29,103 i 3,30,110 stanowią odniesienia do tego edyktu. Cycero pisał tam wyraźnie o sile wyższej, a konkretnie o *vis hostium*, czyli o przemocy zastosowanej przez wrogów. Wydaje się, że faktycznie teksty te mogą być odbiciem norm edyktalnych, skoro do siły wyższej odnosił się także w tym kontekście Seneka Retor, pisząc o *ultimum periculum* (*Contr*. 9,3,8). Por. niżej. Zob. też D. 4,2,9,1 (Ulp. 11 *ad ed.*); A.S. Hartkamp, *Der Zwang im römischen Privatrecht*, Amsterddam 1971, s. 48-49.

33 Por. U. von Lübtow, op. cit., s. 99 i nast.; G. Cervenca, *Per la storia dell'editto 'quod metus causa'*, SDHI 1965, nr 31, s. 312-318; U. Ebert, *'Vi metusve causa'*, ZSS 1969, t. 86, s. 403-415.

34 Por. A. Watson, *The Development...*, s. 105 i nast.; S. Bieniek, *Geneza interdyktu 'de vi armata'*, „Acta Universitatis Wratislaviensis" 1967, nr 63 „Prawo", nr 18, s. 9-25.

35 Por. A. Lintott, *Violence in Republican Rome*, Oxford 1968, s. 107 i nast.; L. Labruna, *Alle radici dell'ideologia repressiva della violenza nella storia del diritto romano*, [w:] *Adminicula*^{2}, Napoli 1991, s. 167 i nast.

Otóż jedna ze stron przekonywała, że brak było siły, ponieważ ustawa uznaje za nią użycie broni, więzów i zaistnienie najwyższego niebezpieczeństwa, druga natomiast – że siłą jest także konieczność, czyli sytuacja w której ktoś musi, chcąc nie chcąc, coś zrobić. Ten ostatni pogląd dowodzi, że istniało przekonanie o tym, że zastosowanie przymusu psychicznego mogło być też uznane za zastosowanie siły.

Nie wiadomo, kto był pierwotnie legitymowany biernie w omawianym powództwie, czy tylko ten, kto zastosował przymus, czy też także osoba trzecia, która w związku z tym odniosła korzyści. Nie ma zatem pewności, czy pierwotnie skarga była *in personam*, czy też *in rem scripta*.

Wspomniane przez Ulpiana pośrednie stadium między *formula Octaviana* a *edictum perpetuum* można badać także na podstawie wspomnianych już kontrowersji Seneki Retora[36], który w tematach dwóch ćwiczeń umieścił jako podstawę prawną zasadę *per vim metumque gesta irrita sint/ ne sint rata*[37].

Kontrowersja 4,8 dotyczy patrona, który – pokonany i proskrybowany w czasie wojny domowej – schronił się u swojego wyzwoleńca. Został przez niego przyjęty i poproszony o zwolnienie z ciążących na nim obowiązków (*operae liberti*), co uczynił, dokonując *consignatio*, czyli podpisując zapieczętowany następnie dokument. Kiedy przywrócono go do łask, zażądał od wyzwoleńca spełniania obowiązków, czemu ten się sprzeciwił. Z tekstu wynika, że patron zapewne domagał się *restitutio in integrum*[38]. Ćwiczenie zostało osadzone w realiach pierwszego triumwiratu, które nieco zbliżone były pod względem terroru do czasów sullańskich.

> Sen. Rhet., *Contr*. 4,8: *'Non mea' inquit 'sed aliena vis fuit'; aeque dignus est poena qui ipse vim adhibet ut qui ab alio admota ad lucrum suum utitur*.

Propozycja argumentacji na korzyść patrona zawiera bardzo interesujące sformułowanie. Otóż na tłumaczenia wyzwoleńca, że to nie on, a kto inny zastosował przymus, były właściciel powinien odpowiedzieć, że kary jest godzien zarówno ten, kto sam stosuje siłę, jak i ten, kto na własną korzyść obraca tę zastosowaną przez kogoś innego[39]. Wydaje się, że użyty w tym fragmencie termin *vis* oznacza przymus w sensie ogólnym, nie tylko fizyczny, ale i psychiczny.

Fragment ten jest wyraźnym świadectwem dyskusji nad możliwością wniesienia powództwa przeciwko osobie, która nie stosowała siły ani przymusu,

---

36 Nawet jeśli tematy kontrowersji miały charakter fikcyjny, można przypuszczać, że opinie tam cytowane stanowią odbicie ówczesnych dyskusji toczonych przez wykształconych obywateli, także jurystów. Por. także E. Calore, *'Actio quod metus causa'*..., s. 26-30.

37 Takie sformułowanie pojawiło się też w *Consultatio veteris cuiusdam iurisconsulti* 1,6.

38 Sen. Rhet., *Contr*. 4,8: *Patronus a liberto restitutionem peto*. Por. F. Lanfranchi, *Il diritto nei retori romani. Contributo alla storia dello sviluppo del diritto romano*, Milano 1938, s. 157-159 i 163-169.

39 Por. R. Martens, *Durch Dritte verursachte Willensmängel*, Tübingen 2007, s. 21.

ale odniosła korzyść majątkową w związku z ich użyciem przez kogoś innego. Nie stanowi on dowodu na to, że w początkach pryncypatu ochrona z tytułu przymusu miała charakter *in rem*, ale – skoro postulowano takie rozwiązanie – może potwierdzać stosunkowo wczesne dopuszczenie takiego jej wykorzystania.

Kontrowersja 9,3, przy której również przywołana została zasada *per vim metumque gesta ne sint rata*, dotyczy sporu o dzieci porzucone jako niemowlęta, znalezione i wychowane przez obcą osobę, która poszukującemu ich naturalnemu ojcu przyrzekła powiedzieć, gdzie są, o ile ten zgodziłby się jedno z nich zwrócić. Strony zawarły stosowne *pactum*, wychowujący zwrócił ojcu obu synów i zażądał oddania jednego z powrotem. W kontrowersji tej bardzo ciekawy jest fragment *divisio*, w którym Seneka zacytował wypowiedź Latrona.

> Sen. Rhet., *Contr*. 9,3,9: *An, si in re vis et necessitas est, ita tantum rescindantur quae per vim et necessitatem gesta sunt, si vis et necessitas a paciscente adhibita est: nihil, inquit, mea, an tu cogaris, si non a me cogeris. meam culpam esse oportet, ut mea poena sit. non, inquit; neque enim lex adhibenti vim irascitur sed passo succurrit, et iniquum illi videtur id ratum esse, quod aliquis non quia voluit pactus est, sed quia coactus est. nihil autem refert, [quam] per quem illi necesse fu(er)it; iniquum enim quod rescinditur facit fortuna eius, qui passus est, non persona facientis.*

Kwestią sporną jest tu to, czy strona musiała sama zastosować przymus, żeby odpowiadać, czy też wystarczyło tylko jego wystąpienie. Wychowujący dzieci powinien zastosować argument, że on nie zmusił do zawarcia *pactum* i nie ma po jego stronie żadnej winy. Ojciec natomiast powinien kontrargumentować, że celem przepisu prawnego nie było ściganie tego, kto zastosował siłę, ale udzielenie pomocy temu, kto jej doświadczył. Nie zatem być ważne to, co do czego strona zawarła porozumienie nie dlatego, że chciała, ale dlatego, że została zmuszona.

Tłem prawnym dla tej dyskusji jest norma edyktu pretorskiego dotycząca ochrony porozumień – *pacta*[40].

> D. 2,14,7,7 (Ulp. 4 *ad ed.*): *Ait praetor: „pacta conventa, quae neque dolo malo, neque adversus leges plebis scita senatus consulta decreta edicta principum, neque quo fraus cui eorum fiat facta erunt, servabo".*

Pretor zapewniał ochronę tych porozumień, które zostały zawarte bez podstępu, nie wbrew normom prawa pozytywnego oraz bez jakiejkolwiek nieuczciwości stron. Nacisk został zatem położony na zachowanie samych kontrahentów, nie było żadnej wzmianki o okolicznościach zewnętrznych. Można zatem przyjąć, że *pactum*, będące przedmiotem omawianej kontrowersji, zostało zawarte

40 Por. G. Archi, *'Ait Praetor: Pacta conventa servabo'. Studio sulla genesi e sulla funzione della clausola nel 'Edictum Perpetuum'*, [w:] *'De iustitia et iure'. Festgabe für Ulrich von Lübtow*, Berlin 1980, s. 373 i nast.

zgodnie z przepisami edyktu i powinno podlegać ochronie pretorskiej. Pojawia się jednak zagadnienie, zapewne żywo ówcześnie dyskutowane, przymusu, którego nie zastosowała żadna ze stron, będącego okolicznością zewnętrzną, wpływającą jednak na decyzję o zawarciu *pactum*. Wypowiedź Latrona zawiera sugestię, że wystąpienie *vis et necessitas*[41] przy zawieraniu porozumienia wykluczało swobodną decyzję strony i powinno być podstawą do unieważnienia go (*rescindere*).

Omawiany fragment zawiera jeszcze jeden bardzo istotny niuans. Otóż przymus, jakiemu podlegał ojciec, został uznany za przymus wewnętrzny, wynikający z jego przekonania o braku innego wyjścia z sytuacji. Nie byłoby zatem sprawcy, a tylko ten, kto wykorzystał to przekonanie. W dalszej części tekstu pojawił się jednak pogląd, że uzależnienie udzielenia informacji o dzieciach od zgody na zawarcie *pactum* to także użycie siły[42].

Zastosowana argumentacja zdaje się być echem jurydycznych rozważań wokół edyktu *quod vi metusve causa*. Dyskusja dotyczyć musiała możliwości zastosowania oferowanych przez pretora środków ochrony przeciwko osobie trzeciej, która wykorzystała okoliczności, sama nie stosując jednak przymusu. Ponadto, pojawił się użyty także przez Ulpiana termin *necessitas* oznaczający konieczność, sytuację przymusową, w której zgoda na dokonanie danej czynności prawnej wydaje się stronie jedynym wyjściem. Jest to przypadek graniczny, w którym dostrzegalny jest swego rodzaju przymus, ale można mieć wątpliwości, czy to wystarcza, by zastosować edykt[43]. Bojaźń (*metus*) strony musi mieć w takim przypadku solidne uzasadnienie[44].

Warto zauważyć, że w przypadku *pactum* wymogiem koniecznym jest porozumienie stron, a zatem *consensus*, z którym, jak pisał Ulpian, nic nie stoi w większej sprzeczności niż siła i przymus. Naturalne więc wydaje się więc udzielenie ochrony stronie, która zawarła *pactum* w warunkach przymusu, w okolicznościach wykluczających swobodę podjęcia decyzji. Rozważania podjęte w tej kontrowersji mają też przełożenie na całokształt dyskusji prawnej dotyczącej edyktu *quod vi metusve causa*, także w odniesieniu *negotia stricti iuris*. Przedmiotem dość zaciekłych – jak można się domyślać – sporów było udzielenie ochrony względem osoby, która nie zastosowała przemocy, a jedynie wykorzystała sytuację. Uzasadnieniem, już wtedy stosowanym, było to,

41 Por. T. Giaro, *'Excusatio necessitatis' nel diritto romano*, Warszawa 1982, s. 30 i 98.

42 Sen. Rhet., *Contr*. 9,3,9: *tu, inquit, mihi vim admovisti, qui non aliter indicabas, quam si pactus essem*.

43 Por. Sen. Rhet., *Contr*. 9,3,8: *primum non est vis, ubi aliquid expediendae rei causa patiendum est, sed ratio; tamquam non possum domum habere, nisi hanc emero; nulla alia venalis est. hanc occasionem vidit venditor et premit. non tamen hanc emptionem rescindes; alioqui in infinitum calumnia excedet*.

44 Por. D. 4,2,5 (Ulp. 11 *ad ed*.): *Metum accipiendum Labeo dicit non quemlibet timorem, sed maioris malitatis*.; D. 4,2,6 (Gai. 4 *ad ed. provinc*.): *Metum autem non vani hominis, sed qui merito et in homine constantissimo cadat, ad hoc edictum pertinere dicemus*.

że omawiane normy prawne miały na celu ochronę poszkodowanego, a nie ukaranie sprawcy i na tej podstawie pretorska skarga mogła być nie *in personam,* ale *in rem scripta*.

Początki pretorskiej ochrony w przypadku zastosowania przymusu (*metus*) są trudne do prześledzenia ze względu na fakt, że większość źródeł, którymi dysponujemy, pochodzi z kodyfikacji justyniańskiej. Dlatego trudno jest stwierdzić, jak wyglądały poszczególne etapy jej rozwoju. Przeprowadzone badania pozwalając jednak sądzić, że wprowadzenie *formula Octaviana* miało związek z proskrypcjami przeprowadzanymi w czasie dyktatury Sulli, przy czym prawdopodobne jest, że sam dyktator pod wpływem mowy Cycerona *Pro Roscio Amerino* dopuścił do umieszczenia jej w edykcie pretorskim. Na podstawie kontrowersji Seneki można natomiast wysnuć przypuszczenie, że już we wczesnym pryncypacie toczyły się dyskusje dotyczące tego, przeciwko komu można było zastosować środki ochrony udzielane przez pretora w przypadku *metus*. Wydaje się, że według opinii przeważającej nie był to ten, kto przymus stosował, lecz ten, kto odniósł w niego korzyść. Dlatego *actio quod (vi) metus(ve) causa* nie była infamująca.

Bibliografia

Alexander M.C., *Trials in the Late Roman Republic, 149 BC to 50 BC*, Toronto-Buffalo-London 1990.

Appel H., *'Calamitas rei publicae'. Cyceron o nadużyciu prawa w mowie wygłoszonej w obronie Roscjusza z Amerii*, [w:] *'Salus rei publicae suprema lex'. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu*, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007.

Archi G., *'Ait Praetor: Pacta conventa servabo'. Studio sulla genesi e sulla funzione della clausola nel 'Edictum Perpetuum'*, [w:] *'De iustitia et iure'. Festgabe für Ulrich von Lübtow*, Berlin 1980.

Bieniek S., *Geneza interdyktu 'de vi armata'*, „Acta Universitatis Wratislaviensis" nr 63, „Prawo" 1967, nr 18.

Bojarski W., *'In integrum restitutio' w prawie rzymskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne" 1963, nr 10.

Brennan T.C., *The Praetorship in the Roman Republic*, II, Oxford 2000.

Broughton T.R.S., *The Magistrates of the Roman Republic*, II, New York 1952.

Calore E., *'Actio quod metus causa'. Tutela della vittima e azione 'in rem scripta',* Milano 2011.

Calore E., *Considerazioni sulla clausola edittale "Quod metus causa gestum erit, ratum non habebo"*, „Diritto@Storia" 9/2012, http://www.dirittoestoria.it/9/Tradizione-Romana/E-Calore-Quod-metus-causa-gestum-erit.htm.

Cervenca G., *Per la storia dell'editto 'quod metus causa'*, SDHI 1965, nr 31.

d'Ors A., *El Comentario de Ulpiano a los Edictos del "Metus"*, „Anuario de historia del derecho español" 1981, nr 51.

Ebert U., *'Vi metusve causa'*, ZSS 1969, t. 86.

Frier B.W., *Urban Praetors and Rural Violence: The Legal Background of Cicero's 'Pro Caecina'*, „TAPA" 1983, nr 113.

Giaro T., *'Excusatio necessitatis' nel diritto romano*, Warszawa 1982.

González Romanillos J.A., *El procedimiento civil como medio de control de la corrupción política. 'Formula Octaviana' y 'crimen repetundarum'*, „Foro. Revista de Ciencias Jurídicas y Sociales. Nueva Época" 2004, nr 00.

Hartkamp A.S., *Der Zwang im römischen Privatrecht*, Amsterdam 1971.

Jońca M., *'Parricidium' w prawie rzymskim*, Lublin 2008.

Kaser M., *Zur 'in integrum restitutio', besonders wegen 'metus' und 'dolus'*, ZSS 1977, t. 94.

Kinsey T.E., *The Dates of the "Pro Roscio Amerino" and "Pro Quinctio"*, „Mnemosyne" 1967, nr 20.

Kupisch B., *Considerazioni in materia di 'metus': l'actio quod metus causa'*, [w:] *Diritto romano, tradizione romanistica e formazione del diritto europeo. Giornate di studio in ricordo di Giovanni Pugliese*, red. L. Vacca, Padova 2008.

Labruna L., *Alle radici dell'ideologia repressiva della violenza nella storia del diritto romano*, [w:] *Adminicula*^{2}, Napoli 1991.

Labruna L., *'Vim fieri veto'. Alle radici di una ideologia*, Napoli 1971.

Lanfranchi F., *Il diritto nei retori romani. Contributo alla storia dello sviluppo del diritto romano*, Milano 1938.

Lenel O., *Das Edictum Perpetuum. Ein Versuvch zu seiner Wiederherstellung*^{2}, Leipzig 1907.

Lintott A., *Violence in Republican Rome*, Oxford 1968.

Martens R., *Durch Dritte verursachte Willensmängel*, Tübingen 2007.

Robinson O.F., *Penal Practice and Penal Policy in Ancient Rome*, London – New York 2007.

Tarwacka A., *'Nihil consensui tam contrarium est quam vis atque metus'. The Origins of Provisions against Duress in Roman Law*, [w:] *Principios generales del derecho. Antecedentes históricos y horizonte actual*, red. F. Reinoso, Madrid 2014.

Tarwacka A., *O sprawiedliwości i prawie. 1 tytuł 1 księgi Digestów. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze" 2003, nr 3.2.

Venturini C., *'Metus'*, [w:] *Derecho romano de obligaciones: homenaje al profesor José Luis Murga Gener*, Madrid 1994.

von Lübtow U., *Der Ediktstitel 'Quod metus causa gestum erit'*, Greifswald 1932.

Watson A., *The Development of the Praetor's Edict*, „JRS" 1970, nr 60.

Zabłoccy M. i J., *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*^{3}, Warszawa 2013.

Zimmermann R., *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.

Streszczenie

Prawo rzymskie uznawało za ważne w *ius civile* akty prawne dokonane pod wpływem *metus*. Modyfikację tego stanu rzeczy można zaobserwować w ramach pretorskiej *corrigendi iuris civilis gratia*, która polega na wprowadzeniu *formula Octaviana*. Podczas badań wykorzystano zarówno źródła prawne, jak i teksty literackie, aby przybliżyć genezę i funkcjonowanie tego środka ochrony wprowadzonego w pierwszym wieku p.n.e.

Summary

Quod vi metusve causa. The Beginnings of protection of the persons performing legal transactions under the influence of coercion in Roman law

The Roman law based on the recognition of the legal consequences of forced acts under *ius civile*. The modification of this state of affairs can be seen in the pretorian *corrigendi iuris civilis gratia*, which consists in the introduction of the formula Octaviana. During the research, both legal sources and literary texts were examined to show the genesis and functioning of the *formula Octaviana* introduced in the first century BC.